

Сергій Юрійович Лукаш,
канд. юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 342.1:94 (477) «1648/179»

ОКРЕМІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДНИКА УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ЧАСІВ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

У статті робиться спроба дослідити окремі аспекти становлення і розвитку соціальної складової українського конституціоналізму у Козацьку добу. Розкрито деякі внутрішні і зовнішні, суб'єктивні й об'єктивні причини, що не дозволили українському козацтву в досліджуваній період стати тією соціальною верствою, яка могла б не тільки внутрішньо усвідомити необхідність власної національної держави та конституційні цінності, але й відстояти їх у боротьбі як з внутрішніми, так і зовнішніми ворогами.

Ключові слова: козацька старшина, козацька демократія, станові привілеї, рефеодалізація, монархія у вигляді спадкового гетьманату, «старі феодали», «нові» або «молоді» феодали, провідна соціальна верства, конституціоналізм, методи дослідження.

Проблема конституціоналізму є доволі актуальною особливо для молодих держав, у тому числі і для України. Процес глобалізації, що охопив практично весь світ, свідчить, що однією з найважливіших ознак цивілізованості є не стільки наявність демократичної конституції, скільки її реальність, а тому ця проблема є однією з найбільш дискусійних [4, с. 48]. Дослідження українського конституціоналізму, як зауважують М. П. Орзіх та А. Р. Крусян, має фрагментарний характер, а для розкриття цього складного явища необхідним є його багатоаспектний розгляд, інтегральна характеристика [39, с. 90]. Разом із тим науковці підкреслюють, що конституціоналізм є багаторівневою системою, яка функціонально виходить за межі конституції і права взагалі [39, с. 98]. Чимало вчених зазначають, що складником конституціоналізму поруч з конституційною теорією, ідеологією й регулюванням є конституційна практика. Серед них вітчизняні дослідники Ю. Г. Барабаш [3, с. 93], Ф. В. Веніславський [6, с. 31], В. П. Колісник [27, с. 14-15], А. Р. Крусян [29, с. 54], В. В. Речицький

[51, с. 371], Ю. М. Тодика [69, с. 125]. М. В. Цвік [75, с. 49] та ін. Існує й дещо відмінна точка зору. Так, П. Б. Стецюк переконаний, що конституціоналізм, як політико-правова категорія й доктринальне вчення, виникає після виникнення й утвердження конституції держави (в сучасному розумінні цього терміна) [61, с. 60]. В. М. Шаповал смисловим стрижнем теорії і практики конституціоналізму вважає поняття конституції як основного закону держави [78, с. 22]. Таку наукову позицію теж поділяють багато вчених.

Немає одностайної точки зору щодо сутності конституціоналізму й серед зарубіжних дослідників. Приміром, Д. Батлериче (Devid T. Butleritchie) переконує, що конституція має спиратися на раціональне начало суспільства [83, р. 1]. Ч. Макілвейн (Ch. H. McIlwain) у своїх лекціях ще в 1938–1939 рр. наполягав, що люди самі по собі є джерелом усіх законів [91, р. 48]. Ф. Вормут (*Francis D. Wormuth*) зазначав, що англійський конституціоналізм у XVI–XVII ст. виявився крім іншого в боротьбі простих людей (так званої «младобуржуазії» – авт. С. Л.) за свої права, в тому числі за економічну свободу, право володіння майном, особисту недоторканність, свободу віросповідання та ін. Вони уклали угоду з «природними аристократами» і третьою стороною (третім станом – авт. С. Л.). Баланс між цими «трьома соціально-політичними тілами» було зафіксовано в конституції [95]. Іншими словами, конституціоналізм, як підкреслюють Ч-Ча Варун та Сінгх Негі Арун (*ChchChha Varun, Singh Negi Arun*), – це в тому числі мистецтво трансформації вищих ідеалів і прагнень активної частини суспільства у формалізовану конституцію [84].

З аналізу думок наведених науковців можна зробити певний висновок. По-перше, одним з найважливіших елементів конституціоналізму окрім конституції та багатьох інших його складників, що забезпечують її реалізацію, є суспільство (громадянське), його активна частина, критична маса, провідна верства, що має внутрішню потребу у свободі, справедливості, рівності всіх перед законом, врешті-решт, у пануванні права, а не сили, родового походження, грошей, зв'язків чи інших неформальних чинників. Ця провідна верства здатна захищати свої цінності, у тому числі через відповідні інституції і процедури, які в результаті такої боротьби знаходять своє втілення у формалізованій конституції. Це, як вбачається, надає можливості розглядати конституціоналізм у соціальному й соціально-правовому аспектах (П. Б. Стецюк розуміє його у двох аспектах – широкому (політологічному) й вузькому (юридичному) [61, с. 61]).

По-друге, у країнах з розвиненою демократією соціальний складник конституціоналізму передуює конституції, а вже потім розвивається на її основі.

По-третє, між конституцією як системною складовою частиною конституціоналізму і, власне, конституціоналізмом як системою існує внутрішній органічний зв'язок – як між сутністю і явищем: конституціоналізм виявляється через конституцію, а вона відображає конституціоналізм.

Серед методологічного інструментарію дослідження особливе місце посі-

дають такі методи, як системний, елімінавання, урахування всіх внутрішніх перемінних, взаємозв'язків – як між ними, так і з навколишнім середовищем, а також з його станом, рівнем розвитку (йдеться про зовнішні перемінні, які за певних соціально-економічних і політичних умов можуть трансформуватись у внутрішні і навпаки), у їх системному взаємозв'язку й субординації. Використовуються також такі терміни діалектичної філософії, як «сутність» і «явище». Вони надають можливості побачити, що в одних історичних умовах, в одній політичній ситуації конституціоналізм виступає як сутність, що зумовлює явище, тобто свій зовнішній прояв, яким є конституція. За інших умов може бути навпаки. Але сутність завжди є активною, вона визначає явище. Іншими словами, у будь-якому випадку природа конституціоналізму, його становлення й розвитку (в тому числі українського) полягає в наявності не тільки демократичної конституції, а й відповідної суспільної верстви, що має внутрішню потребу в ній [31, с. 133-134]. При цьому автор виходить за рамки конституційного права України з огляду на тенденцію різних наук до інтеграції [88, р. 234]

Проблему еволюції українського конституціоналізму вітчизняні дослідники лише почали опрацьовувати. Її комплексно розглянули С. В. Волковецька [7], А. Р. Крусян [29], В. В. Речицький [48, 49, 50], І. Є. Словська [56], Н. В. Стецюк [60], П. Б. Стецюк [61], М. В. Томенко [70] та деякі інші, в той час, як більшість учених зосередилася на вивченні окремих сторін конституціоналізму [18], серед яких найпомітніше місце посідають: (а) Конституція Пилипа Орлика (в основному за період 1990–2010 рр. конституція, її різні аспекти, особа її автора й політична ситуація початку XVIII ст. були висвітлені (за нашими підрахунками) у 430 монографіях, навчальних посібниках і наукових статтях вітчизняних науковців [1]; (б) конституційні проекти другої половини XIX–XX ст., Конституції УНР і ЗУНР [16; 30; 37; 46; 53]; (в) становлення й розвиток парламентаризму в Україні [7; 15; 63], а також чимало інших питань. Проблеми ж еволюції провідної верстви українського суспільства – носія потреб конституційних цінностей – знаходяться, повторимося, на початку свого дослідження. У зв'язку із цим вважаємо за необхідне висловити своє ставлення до становлення й розвитку соціального складника українського конституціоналізму.

На значущість цієї проблеми неодноразово звертали увагу письменники й політичні діячі українства. Так, І. Франко ще в 1900 р. вустами одного з героїв повісті «Перехресні стежки» підкреслював: «Поки ви, русини, не маєте своїх дідичів і міліонерів, поти ви не є жаден народ, а тільки купа жебраків та невільників» [74, с. 369]. Проблема визначення етапів еволюції українського конституціоналізму, як системна складова частина історико-правового процесу, трактується далеко не однозначно [47, с. 35]. Доволі цікавим є науковий підхід до неї П. Б. Стецюка, який, з одного боку, вбачає в поступі вітчизняного конституціоналізму розвиток конституційно-правових доктрин, а з другого – пропонує розглядати його періодизацію як склад-

ник загального процесу національного історичного поступу. Зауважимо, що друга частина цієї позиції дослідника, як видиться, відповідає системному підходу. У цій ситуації, продовжує правник, вдалою видається така схема: перший період – це Козацька доба зародження конституційно-правових доктрин в Україні (середина XVII – кінець XVIII ст.), другий – Доба національного відродження (початок XIX ст. – 1914 р.), третій – Доба державного відродження (1917–1920/23 рр., 1939–1944 рр.) і четвертий – Новітня доба (1991 р. – до відновлення національної державності [61, с. 75].

Погоджуючись у цілому із запропонованою періодизацією, ми присвячуємо цю публікацію дослідженню еволюції провідної верстви українського суспільства в період саме Козацької доби. У науковій правовій літературі він пов'язується з Конституцією Пилипа Орлика й низкою міждержавних угод. Природно, постає нагальне запитання: чому ця конституція не стала реальною? У зв'язку з тим, що висвітлити системно названу проблему в рамках однієї наукової статті практично неможливо, зробимо спробу дати відповідь на поставлене питання, у процесі дослідження становлення й розвитку провідної верстви українського конституціоналізму.

Створення Козацької республіки супроводжувалося доволі неоднозначними тенденціями. З одного боку, – створенням окреслених форм козацької демократії й доволі високої правової культури козацької старшини [7; 15, с.89; 59,с.50–62; 63, с.204, 209; 62, с.204], з другого – українське козацтво, його старшина, на відміну від західноєвропейської младабуржуазії¹, на думку

¹ Її економічний інтерес обумовлювався: (1) становленням раціоналізму, працелюбності, чесності, відповідальності і дбайливості як одних з найважливіших рис буржуазного менталітету. В. Зомбарт вважав, що капіталізм виникає разом зі зміною ментальності, основних внутрішніх настанов людей [20, с. 10]; (2) народженням вільного ринку; (3) розвитком освіти, науки, культури, у тому числі правової, технологічної, тощо; (4) становленням місцевого самоврядування, його прав і гарантій, різних організацій, що були інструментом захисту власних інтересів у боротьбі з феодалами й одночасно фундаментом започаткування й розвитку громадянського суспільства. Прості люди, тобто вільні виробники (третій стан – авт. С. Л.) об'єднувалися для захисту своїх прав та інтересів [91, р. 87]. Тим більше, вони морально переважали феодалів, тому що свої статки заробляли наполегливою власною працею [32, с. 7, 8]. На думку Л. Саламона й Г. Анхейера (L. Salamon, H. Anheier), громадянське суспільство з його інституціями починає формуватися в епоху Ренесансу, Реформації, Просвітництва [93, р. 18]. Я. В. Чернятевич зазначає із цього приводу, що феодалізм передбачав вертикальні зв'язки на всіх рівнях ієрархічно побудованої піраміди, в той час як структуроутворюючою основою середньовічних західноєвропейських міст були саме горизонтальні зв'язки між членами окремих професійних груп і в межах міста як цілого [76, с. 100, 101]. Боротьба з феодалами за такі цінності, як свобода, права людини, справедливість, рівність усіх перед законом тощо призвела до буржуазних революцій і прийняття конституцій, ґрунт для яких було підготовлено як просвітниками, так і багатьма нормативно-правовими актами XVII–XVIII ст., що певним чином обмежували сваволю монархів, феодалів, феодальних судів та ін. [24, с. 20–23]. І вже на підставі буржуазних конституцій, завдяки активізації робітничого руху, його політичних партій, що вже ставали парламентськими, здатності парламентських неоліберальних політичних сил на компроміс, основні закони доповнюються соціальними правами. Саме так розширювався соціальний складник західноєвропейського конституціоналізму. У зв'язку з наведеним є всі підстави вважати його органічним.

багатьох дослідників, відстоювали свої станіві «вольності», які були значною мірою віддзеркаленням шляхетського права [80, с. 220; 41, с. 81; 9, с. 137–155; 62, с. 279–297 та ін.]. Як зазначає О. В. Горяга, в основу соціальних поглядів козацької старшини було покладено принцип нерівності, становості у відносинах між представниками окремих прошарків [9, с. 139]. Як підкреслює О. К. Струкевич, чітке соціальне розмежування суспільства України-Гетьманщини, очоленого козацькою старшиною, розглядалося як одна із запорук соціально-політичної стабільності [62, с. 269], що було характерно для тогочасного станового суспільства.

У науковій правовій літературі, присвяченій соціально-правовому статусу українського козацтва під час Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. і Гетьманщини, зустрічається точка зору, що козацтво було рушійною силою формування суспільства, в якому не було соціального пригнічення одного стану іншим. Як вбачається, це можна пояснити тими духовними, культурними, політико-правовими й соціально-економічними зрушеннями, що відбулися в ході цієї Визвольної війни і знайшли своє вираження в тому числі й у ліквідації великої земельної власності польських магнатів, заможної шляхти, католицьких монастирів і в появі нової провідної верстви – козацтва, яке очолило процес розбудови Української держави. Серед найважливіших особливостей соціально-правового статусу козацтва, незважаючи на його привілейованість, була його відкритість для інших соціальних станів і груп [22, с. 120-121].

О. Субтельний зазначав, що 1648 р. вирізняється тим, що межі між суспільними станами стали дуже розмитими, а ідеї соціальної рівності набули небаченого для Східної Європи поширення [64, с. 129-130]. Думка про повну одноманітність соціального складу українського суспільства (по революції Хмельницького), як підкреслює О. В. Горяга, мала вагомий вплив на українську історіографію, починаючи з 60-х років XIX ст. [9, с. 140], тобто з початком Просвітницького етапу¹ Доби національного відродження.

Більшість дослідників все ж таки наголошують, що молода Українська козацька держава не могла оминати становлення феодальних відносин, що зумовлювало формування відповідних соціальних верств. «Вже наприкінці

¹ Наведена наукова позиція в рамках системи функцій науки [72, с. 120, 121; 10, с. 16-22; 33, с. 42, 43], в тому числі історичної й історико-правової [52, с. 355-381; 12, с. 64-75; 11, с. 5-7], виконує роль світоглядної функції з формуванням і використанням історичного міфу, значення якого в умовах незавершеності процесів державотворення важко переоцінити. Г-Ю. Пандель, підкреслюючи суперечливість і неоднозначність історичних міфів і закликаючи до обережності при їх використанні, в той же час зазначає, що міфи можуть стати засобом згуртування й мобілізації. Вони створюють і цементують відчуття спільноти й належності до неї, оскільки їм притаманна інтегруюча сила. Міфи утверджують і консолідують усвідомлення єдності, служать опорою для слабких духом, для тих, хто вагається, для нерішучих [42, с. 160]. Але історичні міфи, окрім загальноціннісних, не можуть існувати постійно. Певною мірою вони виконують інструментальну роль відповідно до соціальних тенденцій і політичних завдань у конкретних історичних умовах. У зв'язку із цим, важко не погодитися із С. Плохієм, який зазначає, що члени Кирило-Мефодіївського братства в середині XIX ст. трансформували козацький міф відповідно до нових соціально-політичних умов [44, с. 399-400].

гетьманування Хмельницького, – пишуть автори «Великої історії України», – українське громадянство розничкується й вертає до вихідних, суспільних норм» [5, с. 153]. О. Субтельний звертає увагу на те, що на початок XVIII ст. на верхівці суспільної структури Гетьманщини міцно утвердилася новонароджена знать. Кінець козацької рівноправності, на його думку, був майже невідворотним, бо східноєвропейські суспільства не знали жодного іншого способу управління політичним і соціально-економічним життям; окрім того, за несення служби феодална знать отримувала право володіти землею й селянами [64, с. 165]. Історики-правознавці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого [8, с. 150-151], О. В. Горяга [9, с. 136–182], О. Однороженко [38, с. 281–341], П. Пиріг [43, с. 13–21], О. К. Струкевич [62, с. 279–297] та багато інших у своїх працях показали зміни в соціально-правовому статусі козацької старшини у другій половині XVII – у XVIII ст. [73, с. 113–134]. Ми повністю погоджуємося з О. Мостяєвим, який вважає, що при цьому відбувався процес рефеодалізації [36, с. 25]. У той же час деякі науковці переконують, що в XVI–XVIII ст. в Україні сформувалися деякі елементи буржуазних суспільних відносин. (Наприклад, той же О. Мостяєв наголошує, що козаки вели господарство фермерського типу [36, с. 26]).

Формування підвалин Християнської козацької республіки відбувалося під впливом польської політичної системи й інтегрованого шляхетського суспільства¹. Українська шляхта, пише П. Пиріг, вбачала в моделі політичної системи Речі Посполитої ідеал, що відповідав її уявленню про свободу і станові вольності [43, с. 14]. Характеристику цього ідеалу дав Є. Х. Левінські-Корвін (Е. Н. Lewinsky-Corwin). Королівська влада була повністю скута, вона стала іграшкою в руках магнатів, підкреслював він. Це породжувало політичну тенденцію до децентралізації. У місцевих зборах і в Національному Сеймі виникали угруповання, діяльність яких була спрямована на задоволення особистих або групових амбіцій, місце ж Національної армії посіли провінційні [90, р. 1-2]. Б. Сушинський теж пише із цього приводу: «Традиційно в кожного польського короля було два смертельних вороги – Туреч-

¹ Конструкція «інтегроване шляхетське суспільство» відображає не стільки стан української шляхти, скільки її прагнення до наслідування польської моделі політичної системи, що відповідала уявленню української шляхти про свободу і станові вольності. Повної її інтеграції до шляхетства Речі Посполитої бути не могло, тому що вона (особливо середня і дрібна) вела боротьбу за рівноправність українських і коронних воєводств, за збереження своєї віри й мови [43, с. 14]. Видатну роль у розвитку політико-правових орієнтацій української провідної верстви відіграла козацька старшина, яка прагнула зрівняння у правах зі шляхтою (аж до участі козаків в обранні короля). П. М. Сас підкреслює, що в такий спосіб вона намагалася подолати власну політичну маргінальність [54, с. 487-488]. Протягом Визвольної війни народилася і почасти була реалізована ідея створення власної Козацької держави, що мало бути справою перш за все української національної шляхти. Адже вона народжувалася разом з державою, хоча внутрішні й зовнішні чинники були далекими від сприяння цьому системно взаємопов'язаному процесу. Мова про це буде йти далі. Зауважимо, що проблема співвідношення згаданих чинників є доволі актуальною в науковому, політичному, соціально-економічному, психологічному, юридичному та інших аспектах і потребує окремого дослідження.

чина і...власні аристократи...» [66, с. 21].

Поки Козацька республіка (Запорозька Січ) знаходилась у складі Речі Посполитої, козацтво мало можливість розвивати елементи козацької державності на засадах республіканських орієнтацій, суспільно-політичні джерела яких показав О. К. Струкевич. До них він відніс: а) військову демократію¹ як форму організації і правління в межах соціумів зони «Покордоння», до якої належала й Запорозька Січ; б) шляхетсько-республіканські засади Речі Посполитої, які залишалися взірцем для козацької старшини; в) протистояння старшинських угруповань владі гетьмана як прояв природно-історичного змагання органів місцевої влади із владою центральною та ін. Коли ж протягом Визвольної війни постало питання про створення самостійної Козацької держави за умов розгортання феодальних відносин, Б. Хмельницький і козацька старшина не могли не побачити, що республікансько-демократичні підвалини козацької політичної системи в якісно нових умовах сприяли розвитку негативних (руйнівних) наслідків [11, с. 172]. Ось чому з ініціативи гетьмана і старшини відбувався процес їх еволюції шляхом обмеження (зменшення ролі Загальної ради із заміною її Старшинською), а то й згортання республікансько-демократичних інститутів на користь монархічної (гетьманської) форми правління [57, с. 204]. На думку авторів експериментального

¹ Поняття «військова демократія» було вперше вжито американським ученим, одним із засновників теорії еволюціонізму в соціальних науках Л. Морганом [92, р. 172-173]. Ф. Енгельс, спираючись на його напрацювання, показав, що це є переддержавна форма організації влади, яка характеризується наявністю військового провідника, ради вождів і народних зборів [17, с. 107-108]. Однак ознайомлення з результатами публікацій вітчизняних дослідників, які розглядають Запорозьку Січ від зародку нової української (козацької) державності [35, с. 123] до виконання нею упродовж тривалого часу функції державного утворення [40, с. 85]; як вбачається, дає підстави висловити сумнів щодо наукової позиції О. К. Струкевича, зробивши на підставі цього бачення висновок, що подібне розуміння політичної системи Козацької республіки є дещо лінійним і формальним. У Західноєвропейських країнах Середньовіччя політика була значною мірою справою особистою, сімейною, дворовою [79, с. 285]. Виняток становила Англія, де в 1215 р. було підписано Велику хартію вольностей. Цей документ, на думку Х. Сінкотти (Н. Sincotta), став ключовим кроком на шляху до конституційної демократії, тому що сам король визнав свою владу обмеженою законом, який виражав інтереси великих феодалів [85, р. 3]. На відміну від цього, в Козацькій республіці було розвинено козацьке врядування, що забезпечило участь у політичному житті навіть козацькій «сіромі» [21, с. 150–156, 175–185]. Але оперування системним методом дослідження, вважаємо, не дозволяє зробити вищезгаданий однозначний висновок. Визвольна війна і створення Української держави призвели до якісних змін навколишнього середовища й народження нової політико-правової й соціально-економічної системи: Річ Посполита на той час перетворилась на ворогуючий, але вже зовнішньополітичний елемент. Цим можна пояснити ще більшу актуальність вищенаведеної наукової позиції О. Субтельного. Вести мову про переростання військово-демократичної форми правління в демократичну державу можна було б за таких умов: по-перше, відповідного географічного розташування Козацької республіки, як це сталося, приміром, у випадку із США, де географічні чинники мали доволі велике значення для становлення й розвитку як економічної, так і політичної демократії [82, р. 2,3]; по-друге, наявності буржуазного елемента [36, с. 25]. Тому рішення Б. Хмельницького про запровадження інституту спадкової монархії у вигляді гетьманату можна назвати глибоко політично продуманим і цілком закономірним у конкретних історичних умовах рефеодалізації суспільних відносин.

підручника «Історія державності України», це відображало б прогресивну тенденцію політичного розвитку Української держави, оскільки сприяло б консолідації еліти й нації в цілому навколо гетьмана як носія символу легітимної верховної влади й соборності України і служило запобіганню боротьбі старшин за булаву [11, с. 172].

З початком Визвольної війни, здавалося б, намітилася тенденція до ліквідації дуалізму в політичних орієнтаціях українців: (з одного боку, в більшості українського суспільства формування феодальних відносин у складі Литовської держави [81, с. 24-25] супроводжувалося становленням політичних орієнтацій і психологічних стереотипів, спрямованих на визнання монарха, а з другого – протягом Визвольної війни серед козацтва, яке в XVII – XVIII ст. перетворилося на визначальний державотворчий чинник суспільного життя [14, с. 135], як уже зазначалося, були ініційовані процеси згортання республікансько-демократичних інститутів на користь монархічної (гетьманської) форми правління. Однак установлення останньої була зірвана протидією політичної еліти, яка у своїй масі не усвідомлювала (та й не хотіла цього) історичної необхідності акту утвердження спадкоємності гетьманської влади і прагнула добитися запровадження республікансько-олігархічної (старшинської) форми правління, що відкривала шлях до реалізації потаємних задумів оволодіння булавою [11, с. 173]. Як бачимо, у підґрунті такої протидії було багато причин. Ураховуючи обмеженість наукової статті, дозволимо зупинитися лише на тих із них, що безпосередньо пов'язані з її тематикою.

По-перше, це спротив, умовно кажучи, «старої» шляхти, тобто чисельних землевласників, які прийняли католицизм й отримали право на землю з рук литовських і польських монархів. У своїй більшості вони мали пропольську орієнтацію й виступали проти промосковської політики Б. Хмельницького. С. Семенюк із цього приводу пише, що після 1654 р. ставлення західних українців до повстання під його керівництвом стало якщо не ворожим, то, принаймні, байдужим. Після угоди з Московією більшість тутешнього українського населення збагнула, що загибель польської держави користі не принесе і (як у 1387 р.¹) вирішила, що краще бути у складі Речі Посполитої, аніж під московським ярмом [55, с. 360]. Така позиція «старої» шляхти певною мірою була реалізована під час гетьманування І. Виговського. Наслідком підписаної ним Гадяцької угоди стало відновлення існуючих до Визвольної війни форм феодального землеволодіння й повернення панів у свої маєтки. Він також домагався від Варшави запровадження спадкоємності гетьманської

---

¹ Після оволодіння у 1387 р. польським військом Галичини королева Ядвіга видала привілеї на підтвердження традиційних прав і вольностей, адресований «райцям, міщанам і всій громаді міста Львова». Цим актом міщанам було «підтверджено, ратифіковано і схвалено в усіх пунктах і статтях, що матимуть силу навечно, всі і кожне з їхніх прав, вольностей, привілеїв, які мали за часів найясніших панів Казимира (тобто польського короля Казимира III – авт. С. Л.) і Людовика, короля Угорщини та Польщі». Окремий наголос робився на збереженні прав національних громад, і декларувалося, що «жодній людині у місті чи поза згаданим містом Львовом жодного насильства будь-хто, будь-яким чином не повинен завдавати» [71, с. 189-190].

булави – передачі її після його смерті брату Данилу, мотивуючи це бажанням, щоб «в Україні не доходило до вибуху заворушень» [11, с. 173]. Отже, республікансько-олігархічна форма правління за панування феодалних відносин ще раз довела свою неспроможність успішно розв'язувати складні проблеми життя країни. Саме при її розквіті виникли сприятливі умови для руйнівних процесів «отаманства» старшин, анархо-охлократичних поривів низів суспільства, втручання іноземних держав у внутрішні справи козацької України.

По-друге, це суперечливі позиції козацької старшини, яка впродовж Визвольної війни виборювала своє провідне місце в соціальній структурі українського суспільства. Згодом вона стала (знову ж таки, умовно кажучи) «новою» (або «молодою») шляхтою, але значною мірою з іншою політичною орієнтацією порівняно зі «старою». Якщо під час Визвольної війни козацька старшина була носієм республіканських традицій, притаманних військовій демократії, то «нова» шляхта, становлення якої відбувалося в умовах рефеодалізації суспільних відносин у Гетьманщині [58, с. 62], орієнтувалася на богонатхненну природу царської влади [62, с. 217]. Так, О. К. Струкевич вважає, що в українській старшини сформувалася чітка позиція на підданство цареві [62, с. 231]. Причини цьому науковці пояснюють по-різному й далеко неоднозначно, разом з тим доповнюючи один одного. М. С. Грушевський наголошував, що після Зборова запорізькі козаки ладні були разом з Кримськими татарами йти на Московське царство, але гетьман зупинив їх, тому що він «з московськими людьми однієї віри і знає, як в московській державі ся православна віра сяє й стоїть, як стовп непохитний» [13, с. 246]. О. К. Струкевич же зазначає, що нестача власної харизми, ослаблення і зведення нанівець політичної ролі Генеральної Ради, протиборство старшинських угруповань, заручником яких нерідко ставав саме гетьман, і виявилися тими чинниками, що спонукали володарів клейнодів шукати підтримки власної влади у харизмі російського монарха [62, с. 210-211].

По-третє, різна політична орієнтація «старої» і «нової» шляхти за умови боротьби старшинських угруповань, браку дієвої, відповідної тим часам об'єднуючої сили (монархії у вигляді спадкового гетьманату) не могли не призвести до роз'єднання українців у боротьбі між Варшавою й Москвою. Спроби патріотично налаштованого українського козацтва об'єднати Україну, яка була заручницею боротьби зовнішніх сил, не увінчалися успіхом. Одним з характерних проявів цього стало повстання козаків і селянства Поділля й Волині влітку 1702 р. проти влади Речі Посполитої. Його провідники – С. Палій разом з іншими правобережними полковниками – публічно відмовилися від протекції польського монарха і присягнули «наймогутнішому Пану Царю Московському і Вельможному Пану Гетьманові Мазепі». Але ні російський цар, ні його регіментар І. Мазепа не поспішали визнавати протекторат над правобережним козацтвом з огляду на укладений «Вічний мир» між Польщею й Росією. І лише загроза вторгнення Шведського короля Карла XII і прохання

польського монарха Августа II Сильного про військову допомогу спонукали лівобережні козацькі полки вступити на Правобережжя на чолі з І. Мазепою¹ [65, с. 201-202]. Не досягла успіху і спроба П. Орлика у 1712 р. домовитися з лівобережним гетьманом І. Скоропадським про об'єднання зусиль для возз'єднання України і звільнення її від російської присутності. Т. В. Чухліб наголошує, що причина невдачі полягала перш за все у прагматичній позиції міжнародної дипломатії, що опиралась утворенню єдиної Української козацької держави [77, с. 464–470], незважаючи на те, що король Швеції Карл XII визнав гетьмана П. Орлика і проголошену ним Конституцію [67, с. 254]. Урешті-решт, союзники правобережного гетьмана (а пізніше українського гетьмана у вигнанні) мали на увазі власні інтереси у відносинах з Росією.

Україна залишилася роз'єднаною на довгі століття, й у кожній з її частин по обидва береги Дніпра соціальний складник українського конституціоналізму мав свої особливості. На Лівобережній Україні колишня козацька старшина трансформувалась у феодалів, розчинившись у своїй більшості в російському дворянстві, прилаштувавшись на бюрократично-чиновницьких щаблях імперії. Разом з утвердженням імперського політико-адміністративного управління², як вважає А. М. Катренко, це призвело до поступового зникнення ідеї українського автономізму зі світогляду колишньої української козацької старшини [23, с. 13]. Перехід українських феодалів на службу до російського монарха не тільки значно ускладнив процес формування української нації, а відвів його від європейськості, однією зі складових частин якої було визрівання відповідних соціальних верств, які за своєю природою були зацікавлені в народженні й розвитку не тільки національної держави, а й в економічній і політичній демо-

¹ Постать І. Мазепи потребує окремого дослідження з огляду на його роль у становленні соціального фундаменту українського конституціоналізму. Вважаємо можливим обмежитися словами П. Р. Магочія, що гетьман спробував здобути незалежність для своєї країни у класичній козацькій традиції, об'єднавшись з іншою державою [34, с. 215], й у зв'язку із цим зазначити, що в цей період (тобто Середньовіччя й Ранняго Нового часу) міжнародні відносини ґрунтувалися на амбіціях монархів, що були спрямовані на розширення своїх земель за допомогою воєн, що перетворилися на ключовий інструмент у вирішенні міжнародних конфліктів [87, р. 4-5]. Як пише П. Орлик, І. Мазепа у листі до Карла XII просив собі, Війську Запорозькому і всьому народу протекції і звільнення від тяжкого гніту московського [68, с. 282].

² Із ліквідацією Катериною II інституту гетьманства й Запорозької Січі цей процес набув неприхованого і більш інтенсивного характеру. Н. Полонська-Василенко знищення Запорозької Січі назвала проявом глибокої різниці між самодержавно-кріпацьким ладом, що мав місце в Російській державі, й волелюбним демократичним устроєм (по суті республіканським) Запорозької Січі [45, с. 136]. Як уже вказувалося, Запорозька Січ сформувалась у складі Речі Посполитої – шляхетської республіки, перебравши на себе основні риси її політико-правової культури, серед яких однією з найголовніших були шляхетські вольності (*volnosci*). Саме вони давали можливість будувати відносини шляхтичів з монархією по горизонталі, маючи привілей на захист законами шляхетської республіки, що було притаманно, як уже зазначалося, в основному західноєвропейським націям Нового часу. У Російській імперії, незважаючи на безліч реформ і спроб демократизації суспільних відносин, дворяни могли отримати повноцінний захист лише від монарха як його «холопи». Тому їх відносини з монархом будувалися по вертикалі [2, с. 65-66].

кратії [86, с. 323–326]. Цим верствам і належало б бути соціальним підґрунтям українського конституціоналізму. Одним з найважливіших його складників мали б стати державний суверенітет, обмеженість державної влади, рівність усіх перед законом та інші конституційні цінності. Як підкреслює М. А. Козловець, історичний досвід і сучасна практика свідчать, що побудувати національну державу можна тільки за умови, якщо в суспільстві є верстви, групи, зацікавлені в її існуванні [26, с. 21].

На Правобережжі з відновленням польської влади в 1714 р. становище українців (у тому числі й української шляхти) не було легшим. Слабкість королівської влади вкупі із сеймом, у якому фетишизувалося право «вето» (*Nie rozwałam*) будь-якого депутата, через що було важко приймати рішення, призвела до посилення процесу фатального занепаду держави [89]. Це знайшло свій прояв у тому, що землі Правобережної України почали захоплювати польські магнати, кожен з яких утримував власне військо, намагаючись при цьому відродити козацькі військові частини, які тепер мали обслуговувати лише їх інтереси. На тлі зростання релігійної нетерпимості в Речі Посполитій набувала поширення світська ідея сарматизму¹, важливою складовою частиною якої була нетерпимість – не тільки соціальна й релігійна, а й національна. П. Р. Магочій із цього приводу зазначає, що ці самозакохані, ксенофобські погляди польської шляхти не могли обійти увагою православне українське населення східного прикордоння [34, с. 257]. Ось який вигляд, на переконання Н. Полонської-Василенко, мало українське суспільство: до селян ставилися, як і раніше, – як до бидла; вільних козаків, які могли б їх захистити, не було; православне духовенство було позбавлене прав і його змушували відбувати панщину; українська шляхта могла отримати землю лише з рук польських магнатів, попадаючи,

¹ У процесі свого розвитку сарматизм, як ідеологія польської шляхти, стояв в обороні католицтва, підтримував і розвивав такі цінності, як чесність, мужність, шляхетська рівність і свобода. Однак із плином часу будь-яка доктрина, що сповідує нерівність соціальних верств (особливо, на тлі боротьби младабуржуазії країн Західної Європи, у тому числі й за рівність усіх перед законом) починає сама собі заперечувати. Так, відданість і чесність трансформувались у наївність, шляхетська гордість і мужність – в упертість, шляхетська свобода – в нігілізм тощо. У другій половині XVIII ст. роль сарматизму була скоріше негативною, перетворившись на світогляд дрібної, провінційної і традиціоналістської шляхти, вступивши таким чином у протиборство з ідеологією польського Просвітництва [94] й породивши в поведінці шляхти такі явища, як сваволя й прагнення до особистої користі. Втрата в багатьох шляхтичів відповідальності за долю країни була однією з причин Польської трагедії кінця XVIII ст. Повстання й війни зумовили необхідність реабілітації в Польщі сарматизму у зв'язку з тим, що ним культивувалися національна гідність, мужність, військова звитяга. Велике значення в цьому мала творчість таких видатних польських поетів і письменників, як З. Красинський, А. Міцкевич, Г. Сенкевич, Ю. Словацький та ін. Сарматизм був певною мірою популярним і серед української шляхти, особливо за часів Визвольної війни. Він, як вважав О. Кресін, послужився нації в період піднесення її самосвідомості, став символом емансипації. Зокрема, сарматизм підкреслював давність нації, історичну велич, багату культуру й право на свою державність [28, с. 136]. Але з часом його актуальність знижується. З. Когут зазначає, що постійні війни й соціальні чвари фактично винищили ту козацьку еліту, що зародилася в епоху Б. Хмельницького [25, с. 38].

таким чином, в цілковиту залежність від них [45, с. 147]. Водночас, незважаючи на національний, релігійний і почасти соціальний тиск з боку великих польських феодалів, політичні орієнтації української шляхти певною мірою збігалися зі шляхетськими вольностями польської шляхти, що знаходило своє вираження в сеймовій практиці «*Liberum veto*» [19, с. 188-190].

Аналіз української й зарубіжної літератури, присвяченої становленню й розвитку українського конституціоналізму в Козацьку добу, дозволив зробити висновок, що його дослідження тільки починає виходити за рамки явища. Учені роблять лише перші кроки, вивчаючи його сутнісний складник – провідну верству українського суспільства як системну складову частину конституціоналізму. Із наведеного робимо певні висновки.

1. Організація політичної системи Війська Запорозького напередодні і протягом Визвольної війни мала характер військової демократії, тобто переддержавної форми влаштування влади.

2. Визвольна війна була антифеодальною: ліквідовано кріпацтво, а також велике й середнє феодальне землеволодіння, селяни домоглися права вільно вступати до козацького стану тощо. Русійськими силами у війні були козаки й селяни, але провідну роль відігравали козаки й козацька старшина, які намагалися інституювати себе як суспільний стан і створити станову державу. До речі, буржуазні революції у країнах Західної Європи започаткували процес ліквідації станів і, звичайно, станових привілеїв. Це зумовило формування феодальних відносин, стосовно України – рефеодалізації, що включало в себе в одній частині України посилення класу феодалів («старих»), а в іншій – його народження («нових», або «молодих»).

3. Одним з найважливіших результатів Визвольної війни стало усвідомлення провідною верствою суспільства та його верхівкою необхідності боротьби за створення Української національної держави. Це вимагало від українських феодалів національної зрілості, яка мала виявитись у здатності, з одного боку, створити українську державність, яка відповідала б часу й умовам, а з другого – організовано й самостійно захищати свою землю, а не надіятися на допомогу іноземного «добродія», що певною мірою було характерно для козацької старшини. Тим більше, що змістом міжнародних відносин у період Середньовіччя й Раннього Нового часу було зміцнення могутності сильних держав за рахунок слабких.

4. Українська феодальна верства сама знаходилась у процесі становлення. А за браком відповідаючої часу об'єднуючої сили (монархії у вигляді спадкового гетьманату) ця верства була поділена за різними ознаками на угруповання, які вели між собою боротьбу. Жертвою останньої і стала Українська держава.

5. Поділ українських феодалів на «старих» і «нових» (або «молодих») обумовив наслідки, що мали велике значення для подальшої долі як української провідної верстви, так, відповідно, й українського конституціоналізму. «Старі» феодали внаслідок такого поділу опинилися в чужому для себе соціальному

й релігійному, але близькому феодально-демократичному політико-правовому середовищі і, таким чином, змогли деякою мірою зберегти національно-державницьку ідею. «Нові» (або «молоді») після Переяславської ради 1654 р. почали втягуватись у близьке православне тіло, розчинившись у своїй більшості в російському дворянстві й, разом із тим попадаючи в залежність від російського монарха – як «холоп» від «пана». Наслідком цього стало зникнення навіть ідеї українського автономізму зі світогляду колишніх українських козацьких старшин.

6. Протягом Визвольної війни були започатковані лише окремі елементи буржуазного устрою, бо українська буржуазія в розглядуваний нами період ще не народилась. Незважаючи на низку явищних ознак конституціоналізму (Конституція Пилипа Орлика, козацьке законодавство, різні форми козацького народоправства), це, як вбачається, не дає підстави говорити про нього або про його становлення в сутнісному розумінні.

7. Політичні, соціальні й національні трансформації суспільних відносин відбуваються по-різному – як у часовому, так і в глибинному аспектах. Якщо політичні й соціальні мають місце значною мірою внаслідок боротьби за реалізацію відповідних (іноді пекучих) інтересів, то національні проходять повільніше, тому що зачіпають глибинні підвалини менталітету. Тому не випадково вже наприкінці XVIII ст. серед, так би мовити, «зросійщеного» українства активізується інтерес до рідної української душі, виразником якої є мова й культура загалом. Таким чином і було започатковано наступний етап розвитку українського конституціоналізму – Доба національного відродження.

Список літератури: 1. Матеріали до бібліографії / [О. Алексич, Т. Добко, В. Матях, В. Омельчук] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://histans.com/LiberUA/978-966-603-692-9/24.pdf>. 2. Ананьев В. Г. «Трудности перевода»: Речь Посполитая и Московское царство на рубеже XVI–XVII веков. К вопросу об особенностях политической культуры / В. Г. Ананьев // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2008. – № 1. – С. 61–76. 3. Барабаш Ю. Г. Український конституціоналізм як пріоритетний об'єкт наукових досліджень / Ю. Г. Барабаш // Наука конституційного права України : сучасний стан та напрямки розвитку : матер. виступів учасників «круглого столу» / за ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 93–95. 4. Варламова Н. В. Конституціоналізм : вариантність поняття // Сравнительное конституционное обозрение / Н. В. Варламова. – 2011. – № 5. – С. 48-57. 5. Велика історія України – [У 2-х т. – Т. II] / передм. І. П. Крип'якевича ; зладив М. Голубець. – К. : Глобус, 1993. – 400 с. 6. Веніславський Ф. В. Забезпечення прав людини-головна ідея сучасного конституціоналізму та базовий принцип конституційного ладу / Ф. В. Веніславський // Громадянське суспільство і права людини : матер. міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 грудня 2010 р. – Х. : Право, 2010. – С. 31-33. 7. Волковецкая С. В. История становления и развития парламентаризма и конституционализма в Украине: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. В. Волковецкая. – Тбилиси, 2003. – 197 с. 8. Історія держави і права України : підруч. / [В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін.]; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с. 9. Горяга О. В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст. : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. В. Горяга / – О., 2009. – 241 с. 10. Голубинцев В. О. Філософія науки / В. О. Голубинцев, А. А. Данцев, В. С. Любченко. – [Изд. 2-е.]. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 541 с. 11. Історія державності України : експеримент. підруч. / [В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш, О. А. Гавриленко та ін.]; за заг. ред.

О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – 608 с. **12.** Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? / Я. Грицак // Укр. істор. дидактика : міжнар. діалог (фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії) : зб. наук. ст. – К. : Генеза, 2000. – С. 63-75. **13.** Грушевський М. Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). Історії України-Руси. – Т. VIII; ч. III. – [Вид. 2-ге, повт. – Київ-Відень, 1922] // Грушевський М. Історія України-Руси. – [Т. VIII. – Роки 1626-1650] / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – 288 с. **14.** Історія України : нове бачення. – [У 2-х т. – Т. 1] / [О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаевич, М. Ф. Котляр та ін.]; за ред. В. Я. Смолія. – К. : Україна, 1995. – 350 с. **15.** Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв. – Х. : Право, 2005. – 272 с. **16.** Єфремова Н. В. Розвиток конституційного законодавства в Україні (1917–1920) : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Єфремова. – О., 2002. – 256 с. **17.** Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – [Изд. 2-е. – Т. 21]. – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 23-178. **18.** Загальний огляд розвитку Українського конституціоналізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.archives.gov.ua/Publicat/Pointers/GSNTI_15_3.pdf. **19.** Зашкільняк Л. О. Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с. **20.** Зомбарт В. Собрание сочинений. – [В 3-х т. – Т. 1: Буржуа : к истории духовного развития современного экономического человека] / В. Зомбарт ; пер. с нем. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – 637 с. **21.** Історія держави і права України. – [У 2-х т. – Т. 1] / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина й В. Д. Гончаренка. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 656 с. **22.** Історія українського парламентаризму : від до парламентських форм організації політичного життя до сьогодення / голова ред. ради В. М. Литвин ; керівн. авт. кол-ву В. А. Смолій. – [Т. I–III] – К. : Дніпро, 2010. – 635 с. **23.** Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. : навч. посіб. – [Ч. 1: Перша половина XIX ст. / А. М. Катренко]. – К. : Київ. держ. ун-т, 1998. – 88 с. **24.** Керімов Ю. Витоки сучасного конституціоналізму / Ю. Керімов // Економіка, фінанси, право. – 2011. – № 11. – С. 20–23. **25.** Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830 / З. Когут – К. : Основа, 1996. – 317 с. **26.** Козловець М. А. Національна еліта як фактор державотворення : уроки минулого й реалії сьогодення / М. А. Козловець // Персонал. – 2007. – № 10. – С. 21–29. **27.** Колісник В. П. Усвідомлення засадничих ідей конституціоналізму як передумова забезпечення прав людини / В. П. Колісник // Громадянське суспільство і права людини : матер. міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 грудня 2010 р. – Х. : Право, 2010. – С. 14-15. **28.** Кресін О. Український сарматизм // Мала енциклопедія етнодержавознавства / О. Кресін ; відп. ред., кер. авт. кол. Ю. І. Римаренко. – К.: Генеза ; Довіра, 1996. – 942 с. **29.** Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : моногр. / А. Р. Крусян. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 560 с. **30.** Литвин В. М. Україна: доба воєн і революцій (1914-1920) / В. М. Литвин. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 488 с. **31.** Лукаш С. Ю. Щодо деяких теоретичних питань природи українського конституціоналізму / С. Ю. Лукаш // Актуальні проблеми науки історії держави і права : матер. «круглого столу», присв. пам'яті А. Й. Рогожина (Харків, 5 жовтня 2013 р.) / за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – С. 129-134. **32.** Лукаш С. Ю. Щодо ролі соціально-політичних сил в процесі становлення конституціоналізму в Західній Європі та Україні / С. Ю. Лукаш // Проблеми розбудови державності та народовладдя в Україні (до 20-річчя Народного Руху України за перебудову) : XXII Харків. політолог. чит. : матер. міжнар. наук.-теорет. конф. – Х. : ХАП, НЮАУ ім. Ярослава Мудрого ; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПРн України, 2009. – С. 7–9. **33.** Лукашевич В. К. Философия и методология науки : учеб. пособ. / В. К. Лукашевич. – Минск : Соврем. шк., 2006. – 320 с. **34.** Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій ; авторизов. перекл. з англ. Е. Гейдела і С. Грачової. – К. : Часопис «Критика», 2007. – 639 с. **35.** Історія України: курс лекцій. – [У 2-х кн. – Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця XIX століття] / [Л. Г. Мельник, О. І. Гуржій, О. І. Демченко та ін.], – К. : Либідь, 1991. – 576 с. **36.** Мостяєв О. Елементи буржуазного укладу в Україні у XVI-XVIII століттях / О. Мостяєв // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Серія : Українознавство. – Вип. 11. – К. ,

2007. – С. 24–28. **37.** Метельський Р. Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова : дис...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Р. Е. Метельський. – К., 1997. – 177 с. **38.** Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і Ранняго модерну : структура та влада / О. Однороженко. – К.: Темпора, 2011. – 422 с. **39.** Орзих М. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право / М. Орзих, А. Крусян. – К.: Алерта, 2006. – 290 с. **40.** Остафійчук В. Ф. Історія України : сучасне бачення : навч. посіб. – [3-тє вид., перероб. і доп.] / В. Ф. Остафійчук. – К.: Знання-Прес, 2006. – 422 с. **41.** Панащенко В. В. Соціална еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. В. Панащенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 221 с. **42.** Пандель Г-Ю. Чи потребує історія міфів? Міфи : форма колективної пам'яті чи можливість для зловживань? / Г-Ю. Пандель // Українська історична дидактика : міжнар. діалог (фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії) : зб. наук. ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 151–167. **43.** Пиріг П. Про українську шляхту в XVII ст. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 13–21. **44.** Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій ; авториз. пер. з англ. М. Климчука. – К.: Laugus, 2013. – 440 с. **45.** Полонська-Василенко Н. Історія України. – [У 2-х т. – Т. 2 : Від середини XVII ст. до 1923 року] / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 606 с. **46.** Присяжнюк А. Й. Конституційне будівництво в Українській Народній Республіці доби Директорії (листопад 1918 – початок 1921 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Й. Присяжнюк. – Х., 2002. – 197 с. **47.** Резнік О. І. Періодизація історико-правового процесу : концептуальні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. І. Резнік. – О., 2008. – 190 с. **48.** Речицький В. Зародження і розвиток українського організаційного конституціоналізму / В. Речицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://khp.org/index.php?id=1363603231>. **49.** Речицький В. Конституціоналізм. Коротка версія : читанка з конституціоналізму для зацікавлених / В. Речицький. – Х.: Права людини, 2014. – 264 с. **50.** Речицький В. Конституціоналізм. Украинский опыт / В. Речицький. – Харьков : Фолио, 1998. – 135 с. **51.** Речицький В. В. Политический предмет конституции / В. В. Речицький. – К.: Дух і Літера, 2012. – 728 с. **52.** Савельєва І. М. Теорія історического знання : учеб. пособ. / І. М. Савельєва, А. В. Полегаєв. – СПб.: Алетея ; М.: ГУ ВШЭ, 2008. – 523 с. **53.** Савчак А. В. Конституційно-правові погляди Станіслава Дністрянського : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Савчак. – Л., 2009. – 220 с. **54.** Сас П. М. Політична культура суспільства. Політична свідомість української шляхти. Руський народ. Політична культура козацтва. Проекти політичних реформ / П. М. Сас // Історія української культури. – [У 5-ти т. – Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть] / ред. колегія тому : Ісаєвич Я. Д., Ясіновський Ю. П., Войтович Л. В. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 484–491. **55.** Семенюк С. Історія українського народу / С. Семенюк. – Л.: Апріорі, 2010. – 608 с. **56.** Словська І. Є. Український конституціоналізм : основні етапи становлення і розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / І. Є. Словська. – К., 2004. – 213 с. **57.** Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет : наук. вид. / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2009. – 680 с. **58.** Смолій В. А. Українська національна революція середини XVII століття : проблеми, пошуки, рішення / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Ін-тут історії України НАН України, 1999. – 107 с. **59.** Стецюк Б. Р. Кримінальний процес у правовій системі Гетьманщини : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Б. Р. Стецюк. – Х., 2008. – 194 с. **60.** Стецюк Н. В. Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Стецюк. – Л., 2003. – 191 с. 61. Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму : Ч. перша: посіб. для студ. / П. Б. Стецюк. – Л.: Астролябія, 2003. – 232 с. **62.** Струкевич О. К. Політична культура старшини Української козацької держави : провідні інтегральні орієнтації : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. К. Струкевич. – К., 2005. – 454 с. **63.** Струкевич О. К. Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини / О. К. Струкевич // Історія українського козацтва : нариси. [У 2-х т. – Т. 1. – 2-ге вид.] / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), О. А. Бачинська, А. О. Гурбик та ін. – К.: Вид. дім «Киево-Могилян. акад.», 2011. – С. 203–216. **64.** Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний – К.: Либідь, 1991. – 510 с. **65.** Сушинський Б. Іван Мазепа, гетьман України // Сушинський Б. Козацькі

вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть : іст. есе. – [У 2-х т. – Т. 2. – 2-ге, доп. вид.]. – О. : Вид-во ЯВФ, 2006. – С. 188-218. **66.** Сушинський Б. Козацька Україна: «Хмельниччина» / Б. Сушинський. – О. : Вид-во «ВМВ», 2004. – 558 с. **67.** Сушинський Б. Пилип Орлик, гетьман України в еміграції // Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть: Історичні есе у двох томах. – [Т. 2. – Вид. 2-ге, доп.]. / Б. Сушинський. – О. : Вид-во «ЯВФ», 2006. – С. 251–258. **68.** Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». / Т. Г. Таїрова-Яковлева; пер. з рос. О. Юрія Мицика. – К. : ТОВ Вид-во «КЛІО», 2013. – 403 с. **69.** Тодька Ю. Н. Конституція України: проблеми теорії і практики / Ю. Н. Тодька. – Харків : Факт, 2000. – 607 с. **70.** Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України / М. В. Томенко : автореф. дис. ... д-ра політол. наук : 23.00.01 / Ін-т політичних і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2010. – 32 с. **71.** Україна : хронологія розвитку. – [У 6-ти – Т. 3 : Від Батієвої навали до Люблінської унії] / за ред. В. А. Смолія, С. В. Кульчицького, О. В. Русіної та ін.; автори тому: О. В. Русіна, М. Ф. Котляр. – К. : Вид-во КРІОН, 2009. – 696 с. **72.** Философия науки в вопросах и ответах : учеб. пособ. для аспирантов / В. П. Кохановский и др. – [Изд. 6-е]. – Ростов н/Д : Феникс, 2010. – 346 с. **73.** Фіцик Л. А. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини (1648-1782 рр.). Історіографія проблеми: / Л. А. Фіцик : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – 276 с. **74.** Франко І. Перехресні стежки // Франко І. Зібрання творів. – [У 50 т. – Т. 20] / І. Франко. – К. : 1979. – 459 с. **75.** Цвік М. В. Фундаментальні проблеми теорії права // Антологія української юридичної думки. – [В 10-ти т.] / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – [Т. 10: Юридична наука незалежної України] / упоряд. В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко і В. Ф. Погорілко. – К. : Вид. дім «Юрид. книга», 2005. – С. 47–66. **76.** Чернятевич Я. В. Становлення економічних суб'єктів ринкової економічної системи в Західній Європі (друга половина XVII – перша половина XIX ст.): дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01 / Я. В. Чернятевич. – К., 2008. – 181 с. **77.** Чухліб Т. В. Крах об'єднаних намірів українського козацтва / Т. В. Чухліб // Історія українського козацтва: нариси. – [У 2-х т. – Т. 1; 2-ге вид.] / Ред. колегія : В. А. Смолій (відп. ред.), О. А. Бачинська, А. О. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2011. – С. 463–470. **78.** Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : моногр. / В. М. Шаповал. – К. : Юрид. фірма «Салком», 2005. – 450 с. **79.** Шкуратов В. А. Историческая психология. – [2-е, перераб. изд.] / В. А. Шкуратов. – М. : Смысл, 1997. – 505 с. **80.** Щербак В. О. Українське козацтво : формування козацького стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К. : Вид. дім «KM Academia», 2000. – 300 с. **81.** Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XI – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – [Вид. 2-ге, переглян. і випр. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2008. – 472 с. **82.** Bannett. United States History Regents Review Packet / Bannett, Bogolub, Mena and another. – New-York, Bronx Engineering and Technology Academy (BETA), 2011. – 28 p. **83.** Butleritchie D. The Confines of Modern Constitutionalism [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law.unh.edu/assets/images/uploads/publications/pierce-law-review-vol03-no1-butleritchie.pdf>. **84.** ChchChha Varun, Singh Negi Arun. Constitutionalism – A Perspective of / Varun ChchChha, Arun Negi Singh [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1527888. **85.** Cincotta H. Democracy in Brief / H. Cincotta. – Division of U.S. Studies – International Center for Scholars, 2007. – 39 p. **86.** Coffin J. G. Western Civilizations, their History and their Culture. Fouteenth Edition / J. G. Coffin, R. C. Stacey, R. C. R. E. Lerner, S. Meacham. – New York, London: WW Nortrop and Company, 2002. – 1105 p.+A45. **87.** Dixit R. Origin and evolution of international relation / R. Dixit [Електронний ресурс]. – Aug. 26, 2013. – P.1-9. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/RAJATDIXIT2/origin-and-evolution-of-international-relations>. **88.** Gerring J. Social Science Methodology. A Criterial Framework / John Gerring. – Cembridge University Press. 1962. – 300 p. **89.** History of Poland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?ParagraphID=iqv>. **90.** Lewinsky-Corwin E. H. Political and Economic Conditions of the Country in the First Half of the

XVIIIth Century // Lewinsky-Corwin E. H. Political History of Poland / E. H. Lewinsky-Corwin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://web.archive.org/web/20070623204745/freepages.history.rootsweb.com/~koby/political/chapter_12/12cossackwar.html. **91.** McILwain Ch. H. Constitutionalism: Ancient and Modern / Charles Howard McILwain. – New York: Cornell University Press, 1958. – 170 p. **92.** Morgan L. H. Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilisation / L. H. Morgan. – London: MacMillan and Company, 1877. – 560 p. **93.** Salamon L., Anheier H. Social Origins of Civil Society: Explaining the Nonprofit Sector Cross-Nationally / Lester M. Salamon, Helmut K. Anheier. – The Johns Hopkins University, Institute for Policy Studies, 1996. – **38 с.** **94.** Sarmatism // [Електронний ресурс] – 24.11.2006. – Режим доступу: <http://www.worldwizzy.com/library/Sarmatism>. **95.** Wormuth F. D. Constitutions and Constitutionalism / F. D. Wormuth [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045000244.html>.

ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА УКРАИНСКОГО КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА КАЗАЦКИХ ВРЕМЕН

Лукаш С. Ю.

В статье предпринята попытка исследовать отдельные аспекты становления и развития социальной составляющей украинского конституционализма в Казацкую эпоху. Раскрыты некоторые внутренние и внешние, субъективные и объективные причины, не позволившие украинскому казачеству в исследуемый период стать тем социальным слоем, который мог бы не только внутренне осознать необходимость собственного национального государства и конституционные ценности, но и отстоять их в борьбе как с внутренними, так и внешними врагами.

Ключевые слова: казацкая старшина, казацкая демократия, сословные привилегии, рефеодализации, монархия в виде наследственного гетманата, «старые феодалы», «новые» или «молодые» феодалы, ведущий социальный слой, конституционализм, методы исследования.

SELECTED ISSUES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF SOCIAL UNIT UKRAINIAN CONSTITUTIONALISM COSSACK TIMES

Lukas S. Yu.

This article attempts to explore some aspects of the formation and development of the social component of Ukrainian constitutionalism in Cossack age. Revealed some internal and external, subjective and objective reasons that made it possible for Ukrainian Cossacks in the study period to become the social layer that could not only internally understand the need for own national state and constitutional values, but also to defend them in the fight both from internal and external enemies.

Key words: Cossack officers, Cossack democracy, class privileges, re-feudalization, hereditary monarchy as inherited Hetmanate, “old feudal lords”, “new” or “young” feudal lords, leading social layer, constitutionalism, research methods.

Надійшла до редакції 09.06.2014 р.